

Formentera a «Les Antiques Pitiüses»

UN QUART DE SEGLE DE LA VIDA FORMENTERERA

per Rosa Vallès Costa

Quan l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria arribà a les Pitiüses per primera vegada ara fa 125 anys era un jove de 19 anys i d'esperit observador. Pren notes de viatge on reflecteix les seues percepcions del paisatge pitiús, recull dades estadístiques i ordena totes les notícies i les seues reflexions i conclusions amb una metodologia rigorosament científica, d'acord amb l'ambient cultural d'una època optimista en la creença d'un progrés indefinit entès com el benefici de la civilització, caracteritzada aleshores pel procés tecnològic i industrial. Fill del positivisme científic, es mostra decididament empíric en manifestar la seua voluntat de màxima fidelitat a la realitat —tan natural com social— aplicant el principi segons el qual l'única realitat i l'únic coneixement positius corresponen als fenòmens observables. Per això dóna tanta importància a la part gràfica de l'obra, amb nombroses il·lustracions dels fets físics i humans de les nostres illes, i en proporciona el màxim de referències quantitatives. En el convenciment que el procés civilitzador és imparabile i arriba —tard o d'hora— a tot arreu, vol deixar constància d'un estat de la qüestió en un moment determinat.

Tanmateix, a l'obra de l'arxiduc podem trobar freqüents apreciacions subjectives, més pròpies d'un romàntic, que ens connecten amb l'estat d'ànim de l'arxiduc i amb les seues sensacions davant del medi físic i de determinades reaccions dels homes i dones que l'envolten. És

això, tal vegada, el que converteix *Les antiques Pitiüses* en un quadre viu i palpitant, susceptible de múltiples lectures i sempre interessant per a molt diferents persones. En el cas d'Eivissa i Formentera es fa encara més palès pel fet d'haver-hi dues versions: l'original, deguda a la ploma de l'arxiduc, realitzada el 1867 i publicada a Leipzig (Alemanya) dos anys després, va ser traduïda al castellà per Carles i Bàrbara Sánchez Rodrigo i publicada per «Sa Nostra» el 1982, ara fa deu anys. La primera versió castellana, feta per Santiago Palacio, vice-cònsol d'Espanya a Berlín, va ser considerablement ampliada, corregida i posada al dia per Francisco Manuel de los Herreros y Schwager, director de l'Institut Balear, amic i col·laborador de l'arxiduc, i publicada a Palma de Mallorca per la impremta El Comercio en dos volums, respectivament el 1886 i el 1890. El text dedicat a Formentera, reduït a 8 pàgines a la part general, d'informació general, i 19 a la part especial, on l'arxiduc descriu el seu itinerari per l'illa i el viatge de circumnavegació, es veu augmentat en més del doble, 36 pàgines a la part general i 40 a la part especial, en l'explicació d'Herreros. Aquest, que segueix el qüestionari de l'arxiduc (*les Tabulae Ludovicianae*), va comptar amb les informacions proporcionades per diversos especialistes de Palma i algunes persones cultes d'Eivissa, funcionaris i, sobretot, eclesiàstics, des del Vicari Capítular Manuel Palau i el canonge

Joan Torres i Ribas (mencionat molt afectuosament per Herreros, seria poc després objecte d'elevats càrrecs, com el de Cambrer d'honor del Papa, senador del Regne i bisbe de Menorca) fins a tots els mossènys de les parròquies. També incorpora les conclusions de treballs científics realitzats posteriorment a la visita de l'arxiduc, com l'estudi geològic dels enginyers Vidal i Molina i alguns d'Enric Fajarnés i Tur, a més d'una detalladíssima estadística actualitzada, amb nombrosos comentaris i comparacions amb les dades de l'arxiduc, prop de vint anys anteriors.

El llenguatge d'Herreros és fredament «científic», secament «objectiu» i exempt d'apreciacions personals. La frescor juvenil i tan personal de l'obra de l'arxiduc queda emmascarada entre una abundància de censos i notícies detallades, a penes una frase o una expressió de l'original apunta ací o allà. Però el que perd en espontaneïtat ho guanya en quantitat d'informació: aquí Formentera n'és clarament beneficiària perquè l'arxiduc no s'hi va aturar gaire ni sembla que s'hi trobàs a gust. Va trobar Formentera massa sola, massa pobra, monòtona amb el seu relleu pla i fins i tot tènica en la seua soledat i manca de verdor. L'arxiduc ens transmet la xafogor d'un sol de càstig a l'estiu, la trista sensació d'erm que li produeix el reduït nucli de Sant Francesc, amb la plaça pelada, de superfície cros-tosa, on només el pou parroquial era una nota de frescor. En té prou amb recórrer els estanys,

vora els quals hi havia la rectoria de Sant Ferran, i arribar fins a Sant Francesc passant pes Pujols —fa referència al conjunt de savines pel caminó que des de la rectoria dels estanys surt en direcció sud-est—. El treball humà li fa més amable el camí: uns camps de figueres mostren una terra més agraïda (l'home, de la crosta que la cobria, n'ha fet parets) que dona també suport a la vinya i a un bestiar; però el pou és d'aigua salmaia i els molins de vent li sembla que donen un aire fantasmagòric al paratge. Sempre ponderat, l'arxiduc fa una descripció respectuosa de la Pitiüsa menor, però reflecteix el seu estat d'ànim en la dels estanys, «serens i melangiosos, sense una brisa que rissi la seua superfície ni un ànima que pertorbi la seua pau», mentre la vis-

ta se li escapa des del campanar de Sant Francesc cap a la costa sud d'Eivissa on entre la calitja veu retallar-se els perfils dels caps Llentrisca, Llibrell i Falcó, i els illots de Tagomago i el, sempre fascinant per a ell, des Vedrà. Imaginam que, tal vegada, podia tenir la inquietant sensació de trobar-se com a un altre món i la visió d'Eivissa, més humanitzada i familiar, el tranquil·litzava mentre esperava acabar aquell viatge amb la volta a aquesta illa, petita, sola i nua, encesa de sol, d'un silenci sepulcral i tan lluny de la civilització.

La població formenterera

En la segona meitat del segle XIX Formentera és absolutament i relativament poc poblada.

Encara no feia dos-cents anys que havia estat permanentment repoblada i l'empremta de l'home no havia abastat a modificar del tot el paisatge natural. El ritme de creixement era ràpid gràcies a una evolució vegetativa positiva, amb xifres de vida mitjana elevades per a la seua època. La part més poblada era l'occidental, amb la Miranda i el Pla del Rei o de Barbaria, que constituïen la parròquia de Sant Francesc Xavier, seguida de la Mola o parròquia del Pilar, que arribava fins al Caló de Sant Agustí i ses Clotades, al peu del promontori oriental, i la menys poblada era el sector central o parròquia de Sant Ferran, que incloïa els estanys.

A *Les antigues Pitiüses* es donen les següents dades d'evolució poblacional:

Anys	Pobl. total habitants	Nombre de cases	Població per parròquies			Font
			St. F.X.	El Pilar	St. Ferran	
1778	499					Memòria d'E. Fajarnés
1787	1.000 (aprox.)					(?)
1797	1.131	189				Inventari de Soler
1840	1.502		861	373	268	Inform. mossènysers
1850	1.723		979	436	308	» »
1860	1.684	326	824	490	370	Cens i inf. mossènysers
1877	1.846	334				Cens general
1885	2.000		1.068	565	367	Inform. mossènysers
1887	1.984	606				Cens general

La densitat de població oscil·la entorn als 22 habitants/Km² el 1877.

La població formenterera vivia en cases disseminades, en una dispersió gairebé absoluta. L'arxiduc només va poder comptar unes 18 cases agrupades entorn de l'església i casa municipal a Sant Francesc. Però el cens de 1887 donava ja unes 356 cases agrupades sumant les de tots els nuclis, de les quals 36 eren de dos pisos. Es tracta d'una població pagesa, dedicada fonamentalment a les feines del camp i amb molt escassa especialització, capaç de fer tot tipus de tasques

per ajudar a la seua supervivència, des de les agràries i fabricació de tota classe d'eines, segons els materials disponibles, passant per la confecció de la seua roba i l'edificació de la pròpia casa, fins a la pesca, l'explotació del bosc i de les pedreres, el treball a les salines i l'activitat marinera. Es tracta d'un model de societat preindustrial que, tanmateix, veu una major complexitat en les seves activitats així com augmenta el seu nombre i l'impacte extern.

El costum de compartir la mateixa casa diverses generacions, en un model de família patriarcal, fa que la relació persones/llars sigui elevada: gairebé 6 persones per

casa el 1860, 5,5 el 1877 i baixa a 3,3 el 1887 en què la possibilitat de fer un petit capital a través de l'emigració havia permès a part dels formenterers tenir la seua pròpia casa (són les «cases noves» amb coberta de teulada a doble vessant, en contraposició a les «cases velles» que veï l'arxiduc, de terrat pla segons el model eivissenc).

També l'emigració permet explicar que la població de fet sigui inferior a la de dret en els darrers censos considerats, en 60 persones el 1877 i en 62 el 1887, tots homes. També és baixa la tasca de masculinitat o nombre d'homes per cada cent dones, que es situa en 90,1 el 1860, 81 el 1877 i 92,6 el 1887. El destí dels

1. No inclou s'Espalmador.

Vestits populars de les dones pitiüses.— L'arxiduc vol donar a conèixer en aquesta làmina la diferència en la indumentària eivissenca d'una jove i d'una vella. Banda fora de la finestra presenta la imatge d'una dona formenterera que als voltants de Sant Francesc l'«acolli amablement sota un sostre hospitalari». En destaca el pesat capell de feltre negre amb ala fixa a la part central mitjançant cintes de colorins i adornada amb una cinta vermella amb una borla petitiua, però, ja passat de moda els anys vuitanta, les dones es tocaven amb capell de palla o amb un mocador.

emigrats era Alger (colònia francesa), les Antilles espanyoles (sobretot Cuba) i la resta d'Amèrica, principalment, encara que alguns formenterers també feien la seua estada fora de l'illa embarcats, tant en vaixells nacionals com estrangers. Podem llegir al volum segon de *Les antigues Pitiüses* la lamentació per no poder oferir xifres concretes d'emigració per manca d'estadístiques oficials, tot i assenyalant que el

moviment era important. Per l'observació de les dades de la composició de la població per edats i sexes podem deduir que els emigrants eren adolescents i adults joves (el seu nombre baixa considerablement respecte de les dones de la mateixa edat); tenim referències orals —per aquest segle— de sortides de molt joves (14, 16 anys, alguns fins i tot casats a aqueixa segona edat).

Globalment, la població for-

mentera el 1877 és molt jove, el gran grup d'edat de joves fins als 20 anys és superior al dels adults entre 20 i 60 anys i la proporció de persones majors de 60 anys és molt important per al moment històric (amb percentatges semblants al de les velles poblacions postindustrials). Tot això és resultat dels moviments naturals, natalitat elevada (d'un 27 per mil el quinquenni 1863-67 i poc més del 25 per mil el quinquenni 1878-82) i mortalitat baixa (inferior al 8 per mil el quinquenni 1863-67 i poc superior al 12 per mil el quinquenni 1878-82), cosa que feia possible una vida mitjana considerablement més elevada a Formentera que a la resta de l'Estat i encara que a les Balears i a la mateixa Eivissa (per al quinquenni 1863-67 era de 44,67 anys a Formentera, 31,87 per a Eivissa, 31,25 per a Balears i 24,28 per al conjunt de l'Estat; en el quinquenni 1878-82 havia augmentat a Formentera fins als 53,42 anys i a Eivissa només a 34,37 anys de vida mitjana). Veiem ara la composició per grans grups d'edat:

La gent es casava molt jove, sobretot les al·lotes, més de la meitat de les que arribaven al matrimoni ho feia abans dels 25 anys, mentre que a partir dels 36 menys del 10 per cent eren portades davant l'altar. Els joves es casaven majoritàriament entre els 26 i els 35 anys, en la mateixa proporció que les al·lotes més joves (prop del 60 per cent), però prop d'un 30 per cent ho feien abans dels vint-i-cinc anys i poc més del 10 per cent entre els 36 i els 50. La pràctica totalitat dels matrimonis es celebrava entre solters, si bé els homes vídus ho tenien més fàcil per trobar una segona muller que no les vídues, ja que quedaven moltes dones fadrines, prop del 40 per cent comptant dels 16 anys en endavant. No es registren fills il·legítims a Formentera (simplement, en cas de produir-se un embaràs hi havia boda).

Grups d'edat	Homes			Dones			Total	
	Nombre	% Hom.	% Tot.	Nombre	% Don.	% Tot.	Nombre	%Tot.
Menys de 20 anys	407	49,27	22,05	427	41,86	23,13	834	45,18
De 20 a 60 anys	298	36,08	16,14	445	43,63	24,11	743	40,25
Més de 60 anys	121	14,65	6,55	148	14,51	8,02	269	14,57

(segons el cens general de 1877)

Les activitats econòmiques

La primera versió de l'arxiduc dóna per a 1867-68 una economia sustentada exclusivament en les activitats agràries. Una agricultura de secà: figueres, sobretot, seguides de lluny pels garrovers, amb poques oliveres i ametllers i una mica de vinya, així com cereals, per al propi consum, de vegades amb algun excedent d'ordi. No hi ha pràcticament horts (només hi ha cinc sínies en tota l'illa). La ramaderia, en canvi, és relativament important, especialment en cabres i ovelles (entre totes dues toquen a gairebé tres caps de bestiar per persona). Per al transport hi ha àsens i muls, i un cert nombre de bous per a les feines del camp. També esmenta els porcs i que mengen figues de pic.

La versió de 1890, amb una estadística més detallada, i actualitzada, mostra un quadre econòmic

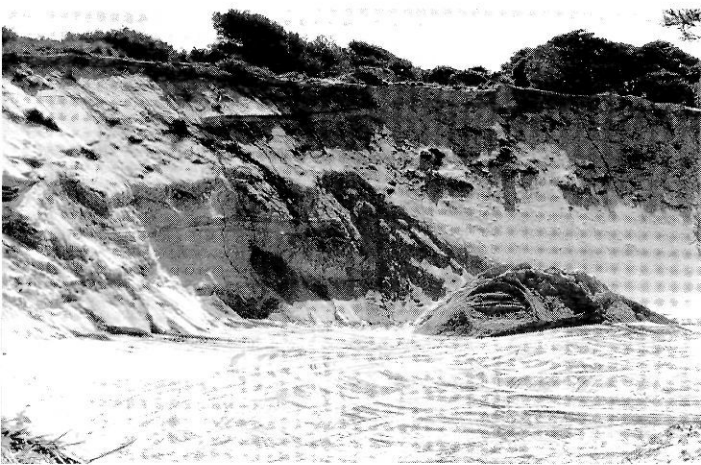
que, encara fonamentat en les activitats primàries, es troba en expansió i obert al comerç, dirigit cap al port d'Eivissa. No hi ha variació en la superfície cultivada (un 31 per cent del total de l'illa) que es troba repartida entre 387 explotacions, amb una mitjana de 21,44 Ha cada una (quasi tres vegades superior al registrat per a la Pitiüsa major). Mentre el ramat gairebé no ha tengut variació (però fa l'apreciació que creu haver augmentat sensiblement, a excepció del bestiar de llana i, sobretot, el caprí, en franca disminució), s'ha intensificat l'agricultura de secà pel que fa a la vinya, gràcies a l'acció d'un propietari mallorquí, Antoni Marroig, imitada a menor escala per d'altres eivissencs (com Bartomeu Ramon i Tur) i alguns formenterers. I esmenta com la més important de les locals la casa i finca dels Mayans, a la Mola (Can Talaiassa).

Fa atenció al fet de la desaparició de la capa forestal a bona part de l'illa per la intensitat d'explotació del bosc, notable ja des del segle XVIII, i esmenta concretament la del pinar del Rei, a la costa occidental del cap de Barbaria, i també que la tala d'un bosquet havia provocat la invasió de part dels estanyes de les salines per les dunes i arruïnada l'oratori públic dedicat a Sant Ferran, sepultat davall l'arena (la notícia ja és recollida en l'Informe que fa el Cap Polític de la Província, Maximilià Gibert, en visitar l'illa el 1845). Les úniques formacions boscoses que resten són a la pujada de la Mola i petits rodals de savinar a les formacions de dunes costaneres.

La pesca, abundant en aigües de Formentera, és ja important per als homes de l'illa que la practiquen com a complement dels cursos familiars i també com a professió: parla d'una trentena de

Estany des Peix. - La sensació de solitud en un espai fora del temps es mostra en aquesta xilografia amb el falutx embarrancat i les construccions enrunades vora una superfície brillant com un mirall. Només els tres animals posen una nota de pausat moviment entre una vegetació de joncs i algunes savines. Al fons, l'estreta gola que comunica amb la mar i, just a tocar, el Vedrà i els puigs de la costa sud-occidental d'Eivissa.

Pedra de ses Clotades.— En la circumnavegació de Formentera, l'arxiduc destaca el paisatge ondulat de les formacions dunars. El conjunt més important és a ses Clotades. Avui com ahir, els recursos de Formentera són posats al servei d'interessos forans i, amb la nova moda de regenerar les platges, aquestes formacions milenàries es perden per sempre més.

falutxets (llaüts?), amb una tripulació de dos homes, que venen les seues captures al port d'Eivissa. Hi ha també una piscifactoria a s'Estany Pudent, amb inversions de J. i I. Wallis i Cia., propietaris des de 1868, que donava profitosos beneficis. També es pescava a s'Estany des Peix i les barques podien resguardar-s'hi. Indica que una bona part dels formenters són registrats com a mariners: dues terceres parts de la part baixa de l'illa i una tercera part dels de la Mola. El tràfic comercial es feia amb falutxos més grossos que els de pesca, amb una tripulació de quatre homes i de vegades cinc, dels quals en compta mitja dotzena.

L'augment dels intercanvis —sempre a través del port d'Eivissa— ha incidit en la decadència de la indústria i els cultius tèxtils domèstics: ara es poden comprar els teixits a les botigues de la Pitiüsa major, procedents de les fàbriques catalanes. A més dels excedents agraris, pesca i productes forestals, els formenters venen material de construcció i sal.

L'explotació de les pedreres és molt intensa, amb una gran demanda de la pedra marès, abundant a l'illa. Les més importants es troben a la Punta de la Pedre-

ra, es Pujols (deu tractar-se des Muntanyar, descrit en el viatge de circumnavegació de 1867), una al Racó de sa Pujada de la Mola i una altra a dalt la Mola. També dalt d'aquest promontori hi ha una explotació de pedra calcària per a calç, molt apreciada per la seua blancor i puresa.

L'explotació salinera ha vist també una forta embranzida en passar a mans privades i després d'importants inversions que el Reial Patrimoni no

estava en condicions de fer. Les salines principals, úniques en explotació a les darreries del segle XVIII, són propietat del comerciant mallorquí Antoni Marroig, qui les havia adquirit el 1873 de Joan Bta. Muntaner (primer adjudicatari en la subhasta pública de 1871). Les obres de millores als estanys que ara prenen el nom de Marroig han ampliat els cinc existents a catorze, sis d'ells artificials, amb un important augment de la producció de sal que se situa entorn a les tres mil tones anuals amb possibilitat de créixer fins a les quatre mil, quan el 1867 a penes en donaven poc més de vuit-centes després de la invasió dunar. L'estanyol de la Savina és ja propietat particular el 1868 i, després de diverses transaccions, el 1885 és de l'eivissenc Josep Ferrer i Verdera que, en un espai molt més reduït, està encara fent obra per créixer el nombre d'estanys artificials (ja n'havia construït setze i dividit en dos l'estanyol original) per tal d'augmentar l'actual producció que es situava en més de vuit-centes tones: són les salines que prenen el nom de Ferrer.

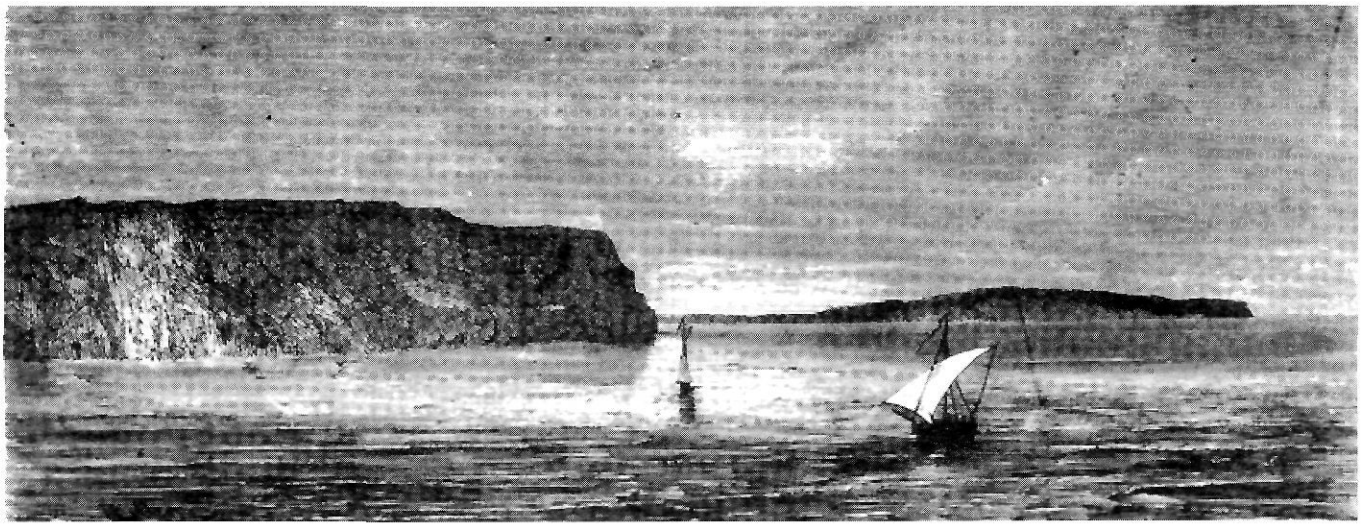
Aspectes socio-polítics i administratius

El liberalisme triomfant en el

regnat d'Isabel II (1833-68) té un caire tant polític, amb els efectes administratius, com econòmic, amb una nova concepció de la societat i del paper de l'Estat. L'enfrontament amb els carlistes duu a les primeres mesures desamortitzadores de Mendizàbal (1835), que serien ampliades per Madoz (1855) en el bienni progressista. Administrativament tota l'illa de Formentera conformarà un municipi amb seu a Sant Francesc Xavier, on es construirà la casa de l'ajuntament; les reglamentàries Junta Municipal de Beneficència i la Comissió Local per a l'Ensenyança Primària eren nominals i només hi havia una escola primària privada el 1867. Tret de l'alcalde, única autoritat civil, tenia un jutge de pau nomenat periòdicament pel Regent de l'Audiència de Balears. En el sexenni democràtic (1868-74) Formentera quedarà incorporada al districte d'Eivissa el 1870, estat en el que continuà fins el 1889, en què recuperà la independència administrativa, i un jutge i un fiscal municipals designats pel president de l'Audiència de Palma. Era llavors reina regent Mª Cristina d'Habsburg per la minoria d'edat d'Alfons XIII. Les dues escoles públiques instal·lades en el sexenni, amb separació de sexes, eren encara poc freqüentades (un 31 per cent dels nens i un 16 per cent de les nenes), cosa que explica les elevades taxes d'analfabetisme, superior entre les dones i per a tots més del 90 per cent del total de la població.

Les exigències del nou estat liberal en homes i diners comportaven l'elaboració de censos: de població, com l'empadronament de 1842 per a les llistes de quinta de l'exèrcit (que es feien per vèndes) o els generals (amb col·laboració dels mossènys de les parròquies, des de 1887 per R.O. del Ministeri de Gràcia i Justícia), i els recomptes fiscals, com l'estadística territorial de 1860-63, que eren la base d'imposició

Costa occidental de Formentera.- L'arxiduc dona en aquesta xilografia una visió de la costa occidental. La mar que abraça l'illa es mostra aquí clara i transparent, amb la calma d'un dia d'estiu i animada per la presència d'uns pescadors.

de contribucions directes, molt pesades per al poble. Els impostos globals, inclosos els consums, suposaren per a Formentera un total de 12.171,54 pts. el 1867 (unes 7 pts/habitant) i de 16.879,94 pts el 1890 (més de 8 pts/habitant), amb escassíssima correspondència amb les despeses públiques a l'illa.

El servei militar era especialment dur, llarg i perillós, pels freqüents conflictes, tant interns com colonials. Des de 1885 tots els joves de 19 anys declarats útils quedaven en servei actiu o en reserva, sense possibilitat de casar-se en la primera situació. En infanteria eren sis anys en actiu i altres tants en reserva, els mariners en servei d'Ultramar passaven quatre anys en actiu i quatre més en reserva. Tal vegada això explica l'elevada matrícula d'homens de mar entre els formenterers i els matrimonis precoços.

La desamortització comportà la mobilització de riquesa (susceptible de pagament d'impostos) pel pas de béns a propietat privada. Al volum publicat el 1890 trobam la referència que el bisbe Carrasco havia fet construir el canal que comunicava s'Estany Pudent amb la mar, cosa que havia suposat el sanejament de la zona, abans focus de malària, feia «més de quaranta anys». El bisbe Carrasco es va significar per la seua lluita contra «l'expoli sacríleg» de les expropia-

cions que acompanyaren la desamortització eclesiàstica i defensà les possessions del bisbat com de caràcter laical (el bisbe havia estat senyor de les tres quartes parts de les Pitiüses); suprimida la seu pitiüsa pel Concordat de 1851, es va permetre al bisbe continuar-hi fins a la seua mort, que succeí l'any següent, i Carrasco va tenir una important acció en la creació i primeres activitats de la societat econòmica d'amics del país «Las Pityusas». Però el 1868 és ja propietària de s'Estany Pudent l'empresa comercial J. i I. Wallis i Cia. i també Ignasi Wallis va ser l'amo de la finca Can Carrasco a la paròquia de Santa Gertrudis. No hi ha referència a com es va fer aquesta transmissió de patrimoni. Sí que es diu expressament que les salines es venderen en pública subhasta (eren de la Corona des del Decret de Nova Planta després de la guerra de Successió). Aquestes transferències comportaren l'arribada a Formentera de capitals mallorquins i eivissencs d'uns propietaris absentistes. El comerç de la sal, ara en mans privades, posà les illes en major contacte amb l'exterior. Les inversions més importants es feren en el moment històric més favorable, quan la pacificació que acompanyà l'arribada al tron d'Alfons XII produiria el que a Catalunya s'anomenà la «febre de l'or» (entre 1876-86), amb una important expansió econòmica

i financera i augment dels intercanvis comercials, gràcies a una política econòmica favorable del govern i els estímuls de la iniciativa privada. És també quan es comença el port modern d'Eivissa (la Memòria de l'enginyer Pou, que havia treballat també en els fars i camins de les Pitiüses, va ser aprovada el 1882) les obres del qual impactarien l'economia formenterera, amb una forta demanda de pedra marès per a la construcció i la dinamització del comerç.

En resum, podríem dir que el període comprès entre les dues versions de l'obra de l'arxiduc és bàsic per comprendre un temps de canvis a la història pitiüsa que bé mereix l'atenció dels estudiosos. També deixa veure la fragilitat de l'equilibri ecològic de Formentera, condicionat per una sèrie d'elements físics i humans que és necessari tenir en compte per a un desenvolupament harmoniós i amb visió de futur. Aquesta és ara una de les majors preocupacions, que reclama una resposta correcta en el repte de mantenir una qualitat de vida adequada que faci possible conservar la més important font de riquesa (i gairebé l'única que tenim): el turisme. Autoritats, ciutadans i inversors tenen a les seues mans la clau que condicionarà Formentera en la vida del demà.

ROSA VALLÈS COSTA